

ОБРАЗОВАНИЕ И ИКОНОМИКА В БЪЛГАРИЯ 1879–1912 ГОДИНА

EDUCATION AND ECONOMY IN BULGARIA 1879–1912

Пенчо Д. ПЕНЧЕВ
Pencho D. PENCHEV

DOI: 10.61836/SDYZ4935

Received: 15.08.2023
Available online: 21.11.2023

***Abstract:** The education system after the Liberation of Bulgaria in 1879 was nationalized and centralized. As a result, the number of literate Bulgarians increased, but the system became detached from the social necessities and began to work in its own favor. At least for the considered period of 1879–1912, no visible positive consequences of the government education policy on the overall economic development of the country can be established, i.e. education fails to become a factor accelerating economic modernization. The underdeveloped agrarian economy of Bulgaria turned the primary schools literally into tombs for teachers and students, while the specialized professional schools produced mainly civil servants and clients of the corrupt political system. Compulsory education in a certain sense emerges as a tax that does not bring a prospect of improvement in the material situation of ordinary people, but strengthens their poverty. The general conclusion of the historical reconstruction is that in the conditions of post-liberation Bulgaria, education perhaps brings some social benefits, but the facts convincingly show that the thesis of its universal benefit cannot be accepted.*

Key words: education, free, compulsory, social benefits, social costs

JEL: I25, I28, N33

Широко разпространено клише гласи, че образованието е универсално полезно, че който се учи, той ще сполучи, а „науката е слънце“. Икономическият превод на това твърдение намира израз в хипотезата на Нобеловия лауреат Гари Бекер, че образованието е инвестиция, която дава високи доходи, защото увеличава производителността (Becker, 2018, pp. 121–132). В т.нар. икономика на развитието е азбучна истина, че образованието и здравеопазването са едновременно цели и средство за развитието. По-доброто образование е източник на доходи и икономически растеж, то води след себе си значителни обществени ползи (de Janvry and Sadoulet, 2016, p. 593).

Здравият разум и научните принципи предполагат общоприетите истини да не се отхвърлят, но след тях да се поставя въпросителен знак, т.е. да се направи опит за тяхната проверка. В случая ще проверим дали има връзка между състоянието на икономиката на България и образованието през периода след Освобождението до Балканските войни. От изследването е изключено висшето и военното образование. На този етап от работата по темата мисля, че това е приемливо ограничение, защото висшето и военното образование имат относително ограничен обхват и не влияят съществено върху цялостната картина. С помощта на историческата реконструкция може да се установи дали образованието, което дават тогавашните училищата успява да се превърне във фактор който стимулира икономическото развитие на България.

Принципите на образователната система: очаквания и резултати

Към времето на освобождението българското общество се състои предимно от бедни селяни. Около 3% от българите са грамотни. Преди 1879 г. по българските земи има известни образователни традиции, които са се развили независимо от турската държава. Местните общини издържат училищата, а те обслужват сравнително добре стопанските и културни потребности на населението. Качеството на образованието в тях зависи изключително много от личните качества на учителите и от местните общини. Голяма част от българската интелигенция е заета в учителското поприще, тъй като по много причини други възможности за реализация и кариерно израстване са ограничени.

Главна тенденция в развитието на образованието след Освобождението е към неговата централизация и одържавяване. Фундаменталните принципи на образователната система залягат в Търновската конституция (1879 г.). В чл. 78 от основния закон на Княжеството е постановено, че *„Първоначалното учение е безплатно и задължително за всички подданници ...“*. Какво точно се разбира под първоначално учение е оставено за уточняване в следващи нормативни актове. Най-важните характеристики на образованието в страната са ясни: то е задължително и безплатно. По формулировката на чл. 78 се разгръща дискусия в Учредителното събрание. При обсъждането на тази част от конституцията има предложение в чл. 78 да се уточни, че общините ще заплащат за първоначалното учение или изобщо да не се споменава това, че образованието е безплатно. Предложенията са разумни и честни, защото постановката за безплатно образование просто не е коректна. Те обаче са отхвърлени от мнозинството и в конституцията заляга принципно положение, което може да се оцени, може би малко крайно, като¹ лъжа. На всички е ясно, че образованието не е безплатно, че за заплатите на

¹ Дневник на Учредителното събрание от 1879 г., с. 256-257. София: институт Разум, издателска къща „Гутенберг“.

учителите, за строителството и поддръжката на училищни сгради, за обзавеждането, отоплението, учебните помагала и т.н. трябва пари. Въпреки това е приета популистката и политически коректна формулировка за безплатността. Концепцията задължителност на първоначалното образование не предизвиква особени възражения при обсъждането на основния закон. Ако, както се вярва и тогава и сега, образованието е полезно, неговата задължителност ще бъде от обществена и от лична полза. Не са взети предвид възможностите за осъществяване на подобна идея в изключително бедна, земеделска страна, с което в образователната система се слага бомба със закъснител, а в обществото се посяват семената на разделението².

Резултатът от възприетите фундаментални принципи в организацията на българското образование не е впечатляващ. Важна последица от тях е свързана с нарасналото търсене на учители. Задължителното първоначално образование води до необходимостта от назначаване на много учители в селските училища, а такива липсват. Там, където е отворено селско училище, подготовката на селските учители се оказва много ниска (Kuzmanov, 1896, 339), което неизбежно се отразява върху качеството на образованието. При ограничените податни възможности на населението нарасналото търсене на учители води до ниски заплати за началните учители и до това, че у тях се заражда недоволство срещу цялостното обществено-икономическо устройство на страната. Дори там, където общината разполага с училищни имоти или с т. нар. училищни пари³ местното общинско ръководство не полага усилия за събирането на приходите и за използването им по предназначение (Vlaykov, 1906, 1076). Недоволството се подхранва от мизерното материално положение на учителите, което достига до драматични измерения. През 1910 г. един от авторите в сп. *Съвременна хигиена* отбелязва, че характерни за основните учители са посърналото лице, угасналия поглед, анемичната мисъл, слабостта на духа и волята. Въз основа на подобни наблюдения се достига до следния нерадостен извод „Физическото и нервно-психическото израждане на основ. учителство е несъмнен факт ...“ (Videnov, 1910, p. 22).

Недоволството на учителите ги прави податливи на радикални обществено-политически идеи и политики, то се насочва и срещу традиционната религия – тук само ще споменем като илюстрация тежките конфликти на старозагорския митрополит Методий Кусевич с представители на учителското съсловие от старозагорска епархия (Kyoseva, 2006, pp. 382–395). В този смисъл думите на Цани Калянджиев от 1909 г., с които се прави оценка на принципите върху които се е

² Никак не е случайно, че през годините след Освобождението учителите най-сериозно възразяват срещу огромните бюджетни разходи за армията. При всяко тяхно искане за подобряване на заплащането им се отговаря, че няма достатъчно средства, а войската поглъща огромната част от бюджетните разходи.

³ Специален фонд, чиито приходи от наеми или от лихви би трябвало да отиват за издръжка на общинските училища.

развивала образователната система на страната може да се приемат за верни. Той пише в *Списание на Българското икономическо дружество*: „Ако учебното ни дело се развиваше на почва на онези традиции, които бяха завещани от доосвободителната епоха, ний в 30 години щяхме да имаме може би по-малко училища, но затова пък те щяха да бъдат по-пригодни за нашето обществено и ступанско развитие“ (Kaliandjiev, 1909, 272). Същият е смисъла на думите на Кирил Попов, според който по отношение на образованието след Освобождението България прилича на „селяк-ерген, попаднал внезапно в градско общество“, който се стреми бързо да се отърве от „стародавното си облекло и да го замени с модерно, европейско“ (A foreword to Minchev, 1906, III)

Народни основни училища – „Надежда всяка тука оставете“

В годините след 1879 г. с нормативни актове е постановено, че задължителното първоначално образование обхваща четирите отделения на началните училища. През 1891 г. е приет просветен закон, с който държавният бюджет поема изплащането на по-голямата част от учителските заплати, понеже общините са твърде бедни и често не могат да покрият този разход. Образователното министерство е натоварено с надзора и контрола над училищата, включително и над частните. Броят на училищата, на учениците и на учителите се увеличава. Увеличават се и уж грамотните българи.

Внимателният поглед върху задължителното и безплатно образование показва, че постиженията му са преобладаващо фасадни. Малко повече от четвърт век след възстановяването на българската държава, в специализирано проучване за състоянието на първоначалното образование неговият автор пише, че на входа на 70 до 75% от българските училища трябва да се постави известният стих от Дантевия „Ад“ – „Надежда всяка тука оставете“ (Minchev, 1906, с. 72).

Напредъкът на ограмотяването е бавен и колеблив. Редица статистически данни показват формално добри показатели. Както личи от тази таблица намалява делът на неграмотните спрямо грамотните в страната.

Таблица 1.

Дял на неграмотните спрямо грамотните в Княжество България

На 100 грамотни жители на Княжеството се падат неграмотни (брой)		
1887 г.	486 мъже	2 327 жени
1892 г.	311 мъже	1 422 жени
1900 г.	177 мъже	793 жени

Източник: Ванков, Н., Развой на учебното дело и училищното законодателство в България, 1906, с. 317.

Въпреки постановката за задължителност на началното образование до 1901 г. около 700 000 младежи от подлежащите на задължително учение са останали негра-

мотни. По думите на информирани съвременници повече от половината от „всяко наше поколение остава неграмотна“, защото не посещава училище или го напуска твърде рано. Особено тежко в това отношение е положението с образованието на момичетата, сред които неграмотността остава твърде висока (Minchev, 1906, p. 15).

По преценка на учители обществената полза от началното образование е твърде съмнителна. От една страна действащата програма в основните училища е претоварена (G-v, 1894, pp. 80–81), което ограничава възможностите за нейното пълноценно усвояване. В професионалния учителски периодичен печат се констатира, че „Свършилият пълно основно училище момчорляк е прекрасен псувач и кради-яйчар...“ Завършилите първоначалните училища не могат да напишат 2–3 реда писмо, да сметнат на баща си 5 крини храна по 8 лева килото, да прочетат бирническа квитанция или призовка. (H-ev, 1907, с. 15). Задължителното и безплатно образование е насочено най-вече към българите, но към 1905 г. процентът на грамотност на арменци, евреи и гърци в княжество България е по-висок от процента на грамотност сред етническите българи (Popov, 1905, 33). През 1908 г. тогавашният просветен министър Никола Мушанов е пределно ясен когато с твърдението, че началното образование е неефективно. Според него след завършването му могат да се констатират случаи на „вторична безграмотност“, като се достига до „пълно обезграмотяване“⁴.

Голяма част от селското население праща децата си на училище неохотно. Селските деца посещават училище в най-добрия случай от края на октомври до към април, когато родителите им ги натоварват с работа. Учебната година в масовите селски училища е всичко около 100 работни дни (Belchev, 1907, p. 617)⁵. В специализираният печат често си обясняват неуспехите на началното образование с нехайството на родителите и на училищните власти, с бедността на родителите, които не можели да си позволят да се лишат от работна ръка (Belchev, 1907, p. 610, Vankov, 1906, pp. 321–323). В наличните документи обаче се среща и друго обяснение, които, без да изключва първото, носи, по моя преценка, по-голяма степен на достоверност. Селяните земеделци усещат, че училището им отнема работна ръка и затова са категорични, че задължителното образование не облекчава, а по-скоро разклаща тяхното стопанско положение⁶. В известен смисъл начинът, по който е организирано образованието се превръща в данък за селяните, тъй

⁴ Стенографски дневници на XIV ОНС, I РС, XVIII заседание, 14 ноември 1908, с. 467.

⁵ Изчисленията на автора се отнасят за Свищовска учебна околия, но има достатъчно данни, които потвърждават становището му, че в селските училища учебната година е доста по-кратка от предвидената по нормативна уредба. През 1908 г. в Народното събрание Димитър Мишев отбелязва, че продължителността на учебната година по селата е 4-5 месеца (Стенографски дневници на XIV ОНС, I РС, XIX заседание, 17 ноември 1908, с. 528). Подобни данни се срещат и в специализирания периодичен печат (see for example Vachkov, 1895, p. 733).

⁶ Стенографски дневници на XIV ОНС, I РС, XIX заседание, 17 ноември 1908, с. 528.

като ограничава възможностите за разрешаване на конкретните им стопански и социални проблеми⁷. По тази причина и много от предвидените глоби за родители, които не изпращат подлежащите на задължително образование деца не се събират системно и съвестно от местните власти.

Фактът, че през 1891 г. със закон държавата поема голяма част от учителските заплати е посрещнат добре от учителството, но той води до поне две неочаквани последици с отрицателен характер. На първо място – проблемът с редовното получаване на заплатите не се разрешава. Много от общините продължават да не са в състояние да изплащат падащата им се третина от учителските заплати. Държавният ангажимент да се поеме изплащането на по-голямата част от заплатата всъщност окуражава местните власти и те не проявяват особен ентузиазъм в плащането на тяхната част като заявяват на учителите „Ще чакате, сега нали получавате от правителството плата“ (D-v, 1894, pp. 219–220). Според някои несигурни данни това води до парадоксалното положение, при което някои основни учители „получават по-малко заплата от тази, която са получавали преди влизането на закона в сила“⁸. Втората негативна последица е установена 17 години по-късно. Както се изразява един земеделски депутат през 1908 г. учителите фактически са се превърнали в държавни чиновници. Те започват да гледат с лошо око на земеделците „и на населението въобще“⁹. Т.е. фактическото превръщане на учителите в държавни служители има за резултат откъсването им от потребностите на обикновените хора, а учителите започват да се съобразяват с този, който им плаща, т.е. с държавата.

В началото на 20 век медицинските власти установяват ужасяващи, дори според тогавашните стандарти, условия в началните училища. Училищните сгради са нехигиенични, прашни, влажни, мръсни и студени през зимата. В натуралистични детайли е описано състоянието на началните училища в Севлие夫ска околия към 1910 година: „Сички нужници при градските и селски училища са абсолютно нечисти, мръсни, отвратително миризливи ... А главно, на много места няма такива. Там учениците са принудени да ходят по нужда из махалата или по пътя и ако не са селските свини да ги чистят ... кой знае каква зараза би обхванала тези места“. Условието в училищата са опасни и за учениците и за учителите. Обобщени данни за хроничната заболяемост сред учениците в българските училища за началото на 20 век липсват. Обосновани предположения сочат, че тя е доста висока (Minchev, 1906, p. 93). Те се потвърждават и от конкретни впечатления на учители и лекари от здравословното състояние на ученици и учители в различните краища на страната. В края на 19 век учителят Н. Филипов отбелязва, че повечето от учениците му от Ново село (Самоковско) са недоразвити –

⁷ Като неосъзната, стихийна реакция на отхвърляне спрямо „данъчната“ тежест на задължителното образование може да се приеме разпространеното сред обикновените хора мнение, че учените са „навлекли всички злини на людето“ (Velev, 1911, 880)

⁸ Прошение от учителите на основните училища в Княжество България [до председателя на VII ОНС – б.а.], сп. *Учител*, октомври 1893, кн. 2, с. 59–62.

⁹ Стенографски дневници на XIV ОНС, I РС, XXII заседание, 20 ноември 1908 г., с. 632.

„Особено за първото отделение повече от половината бяха такива“ (Filipov, 1894, pp. 204–205). Само за учебната 1919/1910 г. отново в Севлие夫ка околия двама учители са починали от туберкулоза, която е „добита в училищата“, починали са 28 момчета и 11 момичета от учениците (Velikov, 1910, pp. 174–180). А Севлие夫ка околия не е по-добра или по-лоша от останалите. Отново по преценка на медицински лица несъмнен факт е, че условията, при които работят началните учители предизвикват тяхното физическо и нервно-психическо израждане (Videnov, 1910, p. 22). Подобно е и положението на учениците, понеже с тези училища „нанасяме неизличими вреди на младата генерация, като я правим хилава от нежна възраст“ (Pandurski, 1911, p. 351).

Наистина, едва ли условията за живот извън училищата са били много по-добри или по-различни, но на този етап от изследването ми се струва възможна хипотезата – задължителното образование е една от пречките пред стопанското замогване на част от населението, а бедността се отразява негативно както в обществените сгради, каквито са училищата, така и в частните домове.

По-високите нива в образователната система

Задължителността и безплатността не се отнасят за по-високите нива от образователната система. Те също са одържавени с идеята да се осигурят специалисти за различните отрасли от икономиката и управлението. Положението с материалната база на тези училища към 1903–1904 г. не се отличава драстично в сравнение с това на първоначалните училища. През 1905 г. в доклад до просветния министър за състоянието на народните класни училища се констатира „От всички държавни училища собствено само две – Варненската девическа и Русенската мъжки гимназии имат съвсем сгодни и хигиенични помещения...“. Това при общо за страната към този момент 10 мъжки и 8 девически гимназии (Djefaliev, 1905, p. 32). Всеобщата бедност на българите се отразява както на училищата, така и на учениците. В началото на 20 век директорът на Казанлъжкото педагогическо училище К. Богданов констатира, че „бедността на учениците много пречи на успеха ... Има таквизи бедни ученици, които, просто, немаат даже лампа, на която да четат, изобщо никакви удобства“ (Nikolchev, 1907, pp. 46–47). Гимназиалното и специализираното педагогическо образование имат и други проблеми. Подготовката на завършилите ги не е добра (Kolushev, 1894, pp. 355–359), те са с беден речник, не са в състояние да изложат мислите си, много малко са тези, „които могат да разсъждават“ (Stoyan, 1896, pp. 724–725). По преценка на просветния министър от 1908 г. гимназиите дават „слабо развити и неподготвени за интензивна работа младежи“, а претрупването на учениците с учебния материал, който трябва да усвоят води до „неврастенията, която брой вече значителен брой пациенти в сретата на нашата гимназиална младеж“¹⁰.

Внимание заслужава и специализираното професионално образование. Пър-

¹⁰ Стенографски дневници на XIV ОНС, I РС, XVIII зас., с. 472.

воту нещо, което прави впечатление в този план е една важна липса. Българската държава след Освобождението монополизира пощенските услуги, а по-късно и железниците стават собственост на държавата. Въпреки това дълги години не е основано техническо училище, което да задоволява нуждите от кадри за пощите и за организацията на железопътния транспорт. Производството на чиновници от страна на училищната система обаче не закъснява. Още през 1886 г. Иван Евстратиев Гешов в известната си статия „Чиновнишкият пролетарият“ пише, че в България има 7 гимназии и 6 от т. нар. второстепенни училища, които са „фабрики за чиновници“, подготвят кандидати за държавните служби, чупят стремежът към „лично самоупование“ у младите хора и им вдъхват мисълта, че „те за всичко трябва да се уповават на държавата“. Гешов оценява държавната политика за поддръжка на подобни училища като обществено вредна. Той препоръчва основаването на технически училища и на други, които са ориентирани към практическото образование (Geshov, 1886, pp. 118–133).

В действителност започва основаването на подобни училища. Освен, че на товарват разходната част на публичните финанси професионалните училища не култивират във възпитаниците си инициативност и предприемчивост (Kaliandjiev, 1909, p. 282). Преподавателите в тях твърде бързо, и от тяхна гледна точка вероятно с основание, се насочват към създаване на държавни служители. През 1894 г. в парламента се обсъжда законопроект за занаятчийското образование, по време на което е направена констатацията, че 11 години след създаването на занаятчийското училище в Княжево „вместо да приготви нужния контингент работници и майстори занаятчии, то то увеличи и без това ежедневно разтящето число на непроизводителните работни сили“. Подобна е съдбата на учениците, които завършват грънчарското училище в Трън (Aleksiev, 1912, pp. 95, 202). Учениците в държавното практическо железарско училище в Самоков през 1901 г. в заявление до просветния министър заявяват, че обучението им няма нищо общо с практическия живот, че целта на училището е единствено да примамва ученици „да губят време, да изхарчат последната си лепта“ и след това да бъдат изхвърлени на улицата (Aleksiev, 1912, p. 154). Подобни сведения се откриват и в стенографските дневници на Народното събрание от края на 1908 г. В. Александров заявява, че в министерствата и в другите държавни учреждения на страната е пълно с лица завършили професионални училища, които „като нямат възможност да приложат своите познания, своята наука по индустрията, търговията и т.н., отиват да стават обикновено чиновници“¹¹.

Безспорно с най-голяма важност за тогавашното състояние на българската икономика са земеделските училища. Те би трябвало да подготвят специалисти, с които да се модернизира най-важният сектор на българското стопанство. В началото на 20 век е направена преценка за резултатите от земеделското образование. Цифрите сочат, че за 15 години от създаването на земеделските училища, те са завършени от 760 младежи.

¹¹ Стенографски дневници, XIV ОНС, I РС, XX заседание, 18 ноември 1908 г.

От завършилите едва 5 работят в земеделието, всички останали стават чиновници или учители (Nachovich, 1902, pp. 143–180). Резултатите от дейността на двете средни земеделски училища в страната (в Русе и в Садово) не са много по-различни и през 1911 г. По преценка на депутата Г. Шиваров от завършилите ги едва 30–40 младежи са започнали „своя работа, а всички останали са отишли на държавната софра“¹² Причините за нерадостните резултати, според тогавашните наблюдатели са поне две: на първо място в програмата в земеделските училища е ориентирана към подготовка на кадри за едри стопанства, каквито в страната няма, на второ място земеделските училища дават и педагогическа правоспособност на завършилите, при това по-бързо и по-евтино от специализираните педагогически училища. Очевидно държавната политика в областта на земеделското образование не е успешна, тя не подпомага съществено икономическото развитие и носи повече обществени вреди отколкото ползи.

Лошо структурираната система на професионалните училища демонстрира друг недостатък. Две десетилетия след Освобождението проникателни наблюдатели констатираха, че част от специализираните училища съществуват единствено, за да осигурят заетост на учителите в тях. Така стоят нещата за част от преподавателите в земеделските училища. Интересът на преподавателите ги кара да саботират и малкото мероприятия от страна на държавата за реформиране на образователната система и за привиждането ѝ в съответствие с материалните възможности и потребностите на тогавашните българи. Пример за това дава невъзможността на министър-председателя Петко Каравелов да превърне основаното през 1896 г. Рисувално училище в Художествено-индустриално. При създаването на Рисувалното училище е предвидено то да подготвя художници, учители по чертане, краснопис и др. подобни, а също и хора, които да намерят заетост в областта на приложните изкуства. Още в края на 19 век подобна ориентация се оценява като неотговаряща на потребностите и на възможностите на страната. През 1901 г. като министър-председател Петко Каравелов подготвя законопроект, който предвижда трансформирането на училището. Преподавателският състав там обаче разработва и приема правилник, с който фактически се спира осъществяването на тази идея¹³. Едва няколко години след създаването на училището преподавателският състав вижда своя интерес в запазването му и успешно се противопоставя на инициативите на реформаторските инициатива на законодателната и на изпълнителната власт.

Заклучение

Одържавената и централизирана образователната система след Освобождението увеличава броя на грамотните българи, но системата се откъсва от нуждите на обществото и започва да работи в своя полза. Поне за разглеждания период не могат да се установят видими положителни последици от държавната образовател-

¹² Стенографски дневници, XV ОНС, I РС, XLV заседание, 17 декември 1911 г., с. 1515.

¹³ Стенографски дневници на XIV ОНС, I РС, XVIII заседание, 14 ноември 1908, с. 476.

на политика върху цялостното икономическо развитие на страната, т.е. образованието не успява да се превърне във фактор ускоряващ стопанската модернизация. От тази гледна точка като перспективи за бъдещи изследвания може да се посочи отговора на въпроса дали задължителното и безплатно образование може да играе ролята на спирачка в стопанския напредък.

Изначалната бедност на свободна България превръща училищата буквално в гробници за учители и ученици, а специализираните училища произвеждат предимно държавни служители и клиенти на корумпираната политическа система. Задължителното образование в определен смисъл се очертава като данък, който не носи перспектива за подобряване в материалното положение на обикновените хора, а затвърждава бедността им.

В условията на следосвобожденска България образованието носи и ползи, но посочените факти убедително показват, че не може да се приема тезата за универсалната полза от него. Теоретичните очаквания бяха, че по-доброто образование е източник на доходи и икономически растеж, че то води след себе си значителни обществени ползи. Обществените ползи от задължителното и безплатно образование може и да съществуват, но като че ли много по-видими са обществените и лични вреди, които бяха показани. Отдалечената от днешния ден история е важна и защото фактът, че държавата не се е справила добре в миналото поражда основателни съмнения дали се справя с изграждането на адекватна образователна система днес.

REFERENCES:

Aleksiev, N. 1912. *Our School Policy (A historical research)*. Sofia: printing house S. M. Staykov. [Алексиев, Н. 1912, *Нашата училищна политика (историческо изследване)*. София, печатница на С. М. Стайков].

Becker, S. 2018. Education and Human Capital, In: *An Economist's Guide to Economic History*, Edited by Matthias Blum and Christopher L. Colvin, Palgrave Macmillan.

Belchev, R. 1907. Primary education in relation to socio-economic status in 1905/06. *Uchitel*, no. 7, pp. 607–621. [Белчев, Р. 1907. Основното образование в свързка със социално-икономическото положение през 1905/06 г., сп. *Учител*, бр. 7, с. 607–621].

de Janvry, A. and E. Sadoulet, 2016, *Development Economics. Theory and Practice*. New York: Routledge.

Djefaliev, Iv. 1905. *A Brief Information on the State of Public Schools During the Academic Year of 1904–1905*. Sofia: State Printing House. [Джефалиев, Ив. 1905, *Кратки сведения за състоянието на народните класни училища през учебната 1904–1905 година*, София: Държавна печатница].

D-v, 1894. Two opinions on the way municipal teachers' salaries are paid. *Uchitel*, vol. 1, no. 5, pp. 218–220. [Д-в, 1894. Две мнения за начинът, по който се изплащат заплатите на общинските учители, сп. *Учител*, I, кн. 5, 218–220].

- Filipov, N. 1894. An annual report of a village teacher, *Uchitel*, vol. 1, no. 3, pp. 202–207. [Филипов, Н. 1894. Годишният отчет на един селски учител, сп. *Учител*, кн. 3, с. 202–207]
- Geshov, Iv. 1886. The clerical proletariat. *Periodical Magazine of the Bulgarian Learned Society*, no. 19–20, pp. 118–133. [Гешов, Ив. 1886. Чиновнишкият пролетариат. *Периодическо списание на Българското книжовно дружество*, кн. 19–20, с. 118–133].
- G-v, 1894. Our Primary Schools Program. *Uchitel*, vol. 1, no. 1–2, pp. 78–81. [Г-в, 1894. Програмата на основните ни училища, сп. *Учител*, кн. 1–2, с. 78–81].
- H-ev, Iv. 1907. Education should be adjusted according to public needs. *Uchitel*, vol. 14, no. 1, pp. 9–20. [Х-ев, Ив. 1907. Обучението да се нагласи според обществените нужди, сп. *Учител*, г. XIV, бр. 1, с. 9–20].
- Kaliandjiev, Ts. A few words on education in relation to our economic development, 1909 [Калянджиев, Ц. 1909. *Journal of the Bulgarian Economic Society*, no. 4–5, pp. 254–292. Няколко думи по учебното дело в свръзка със ступанското ни развитие, *Списание на Българското икономическо дружество*, кн. 4–5, с. 254–292].
- Kolushev, N. 1894. A few words on our primary teachers education, *Uchitel*, vol. 1, no. 8, pp. 355–360. [Колушев, Н. 1894. Няколко думи за образованието на основните учители у нас, сп. *Учител*, кн. 8, с. 355–360].
- Kuzmanov, N. 1896. The causes of failure in rural schools, *Uchitel*, vol. 3, no. 5, pp. 338–343. [Кузманов, Н. 1896. Причините за неуспеха в селските училища, сп. *Учител*, кн. 5, с. 338–343].
- Kyoseva, Ts. 2006. Archbishop Metodiy Kusev and the socialists (according to documents from the NIM fund), *State&Church – Church&State in Bulgarian History*. Sofia: University of St Kliment Ohridsky Press, pp. 382–396. [Къосева, Цв. 2006. Митрополит Методий Кусев и социалстите (по документи от фонда на НИМ), сб. *Държаво&църква – Църква&държава в българската история*. София университетско издателство „Св. Климент Охридски“, с. 382–396].
- Minchev, G. 1906. *Compulsory Education in Bulgaria. Factual Situation, Conditions of Application and Guidance for its Study*, Sofia: Zarya printing house. [Минчев, Г. 1906. *Задължителното учение в България. Фактическо положение, условия за прилагане и отъване за изследването му*, София: печатница Зора].
- Nachovich, Gr. 1902. *Several Pages on Agriculture in Bulgaria and Abroad*. Sofia: Iv. P. Daskalov I Sie Printing house. [Начович, Гр. 1902. *Няколко страници по земледелието в България и в странство*. София: печатница Ив. П. Даскалов и С-ие].
- Nikolchev, V. 1907. *A Report to the Minister of Public Education on the State of the Educational Work in Pedagogical Schools During the Academic year of 1904–1905*. Sofia: State Printing House. [Николчев, В. 1907. *Доклад до господина министра на народното просвещение за състоянието на учебното дело в педагогическите училища през учебната 1904–1905 година*, София: Държавна печатница].

Pandurski, D. 1911. The schools in Suhindol sanitary district, *Savremenna higiena*, no. 10, pp. 349–353. [Пандурски, Д. 1911. Училищата в Сухиндолска санитарна околия, *Съвременна хигиена*, кн. 10, с. 349–353].

Popov, K. 1905, Literacy of the Population in the Principality of Bulgaria, *Uchilisten Pregled*, no. 1, pp. 32–56. [Попов, К. 1905. Грамотност на населението в Княжество България, *Училищен преглед*, кн.1, с. 32–56].

Stoyan, teacher 1896. A few thoughts on the poor preparation of students in our secondary schools, *Uchitel*, no. 10, pp. 723–740. [Учител Стоян, 1896. Мисли върху слабата подготовка на учениците от нашите средни училища, сп. *Учител*, кн. 10, с. 723–740].

Vachkov, M. 1895. On the rural schools, *Uchitel*, no. 9–10, pp. 732–777. [Вачков, М. 1895 „За селските училища“, сп. *Учител*, кн. 9–10, 732–777].

Vankov, N. 1906. *Education and School Legislation Development in Bulgaria*, Tarnovo and Kyustendil: E. P. Hristov and Y. Yakimov. [Ванков, Н. 1906. *Развой на учебното дело и училищното законодателство в България*, Издават книжарниците Е. П. Христов, Търново и Яким Якимов, Кюстендил].

Velev, S. 1911. Influence of general education on national welfare, *Uchilisten Pregled*, no.9, pp. 880–897. [Велев, С. 1911, Влияние на общото образование върху народното благосъстояние, *Училищен преглед*, кн. 9, с. 880–897].

Velikov, Iv. 1910. [Великов, Ив. 1910 „Санитарно състояние на първоначалните училища в Севлие夫ска околия“, *Съвременна хигиена*, кн. 5–6, с. 174–181].

Videnov, T. 1910. Physical and neuropsychological degeneration of primary teachers in Bulgaria, *Savremenna higiena*, no. 1, pp. 22–29. [Виденов, Т. 1910. Физическо и нервно–психическо израждане на основното учителство в България, *Съвременна хигиена*, 1, с. 22–29].

Vlaykov, M. 1906. Maintenance of our schools, *Demokraticheski pregled*, no. 10, pp. 1069–1082. [Влайков, М. 1906. Издръжка на училищата ни, *Демократически преглед*, кн. 10, с. 1069–1082].

Correspondence address:

Pencho D. Penchev – Professor, DSc

University of National and World Economy

Students Town

1700 Sofia

E-mail: p.penchev@unwe.bg

ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-7542-1625>

Web of Science Researcher ID Q-4377-2016

Scopus Author ID: 35275649000